

ուներն որոշ արարողութիւններ ընելու իրենց մեծ հանդիսութիւններուն⁽¹⁹⁾։

Ինչպէս որ ոչ մէկ եկեղեցական աստիճանաւոր, ոչ—կատին և կամ գաւառակից կատին պատրիարքարանի և Ֆրանչիսկեաններուն չի կրնար հանդիսաւոր պաշտամունքներ կատարել, նոյն չափով ալ բացի Երուսաղէմի Յոյն և Հայ պատրիարքներէն ոչ մէկ աստիճանաւոր Օրթոտոքս և ինքնագլուխ կողուած միւս եկեղեցիներէն (պատրիարքներ, եպիսկոպոսներ ևն.) չեն կրնար իրենց ծէսին համեմատ հանդիսաւոր արարողութիւններ կատարել, և իզուր անցան ժծ. դարուն Ռուս եկեղեցւոյն

ջանքերը հոն խորան մը ունենալու և իրենց լեզուով պաշտամունք կատարելու։ Այժմ Ռուս կղերը հետեւակ մըն է Յոյններուն իրենց արարողութիւններու ընթացքին։

Ասկէ դատ, միայն կատին, Յոյն և Հայ պատրիարքները կրնան կատարել պաշտօնական մուտքը Ս. Յարութենէն ներս։ Ուրիշ եկեղեցական աստիճանաւորներ աւարողական զգեստաւորումով և կամ երեք համայնքներու ուխտաւորութիւններ չեն կրնար թափօրներով մուտք գործել եթէ ընկերակցուած չըլլան պատկան պատրիարքով, որով զանազան առիթներով Հռովմէական եկեղեցւոյ կարտինալները Տաճարէն ներս մուտք պէտք է գործեն ընկերակցութեամբ կատին պատրիարքին։

(19) Տե՛ս մեր թիւ 12 ծանօթութիւնը։

ՀԱՅՐ Տ. ՊԱԼՏԻ Օ. F. M.

Հայացոցի

ԵՂԻՍ - ԳԵՂԱՄ

Ծանօթ. — Ասկէ անդին յօդուածը կը շարունակուի տակաւին, իբրեւ տեղեկագրութիւն մը Տաճարի ներկայ բաժանումներուն և զանազան համայնքներու սեպհականութիւններուն։

ԴԻՐՔ ԵՒ ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ՀԱՆԴԵՊ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Արեւշի Դպրեմանի ասեռեհն, եւ Օրմանեան, Դուրեան եւ Դուշակեան մեծ պատիարհներու շունչով պատրաստուած մեր նահասակ եկեղեցականներէն՝ Տ. Շաւարշ Վրդ. Սահակեանի աւարտական գրութիւնը հրատարակութեան կուսակ Սիոնի-ի եջերէն, ժամանակի փոշիէն փրկած ըլլալու համար զայն, որ հետաքրքրական է ու շահեկան իբրեւ նիւթ։

Շաւարշ Վրդ. (աւագանի անունով Արշախ), Գարահիսարցի է, Դուրեանէ կուսակրօն եկեղեցական ձեռնադրուած 1905-ին, առաջնորդ եղած Եղովկոյ, եւ նահասակուած 1915-ին։

Արեւելքի քրիստոնէական եկեղեցիներու հնագոյններէն ու նշանաւորագոյններէն մէկն է Հայ եկեղեցին։ Իր ծագման պատմութիւնը սրբազան աւանդութեան մը թերաստուերին մէջ կը ծածանի։ Արգարու զրոյցը՝ արդի քննադատութեան անժըխտելի տուեալներուն շնորհիւ իր արժէքին վերածուած է արդէն իբրեւ ասորական կամ եդեսական վիպում մը, որ, տարօրինակ հանդիսութիւններով հայեցի երեւոյթ մը

առած է և ազգային աւանդութեան մէջ ձրեաբար ընդհանրացած։ Միւս կողմէ սակայն, պատմական քննադատութիւնը՝ օտար ու եկամուտ տարրերը բնիկ կորիզէն թօթափելով, օր ըստ օրէ նոր հիմեր կը գտնէ հաստատելու համար առաքելական քարոզութեան մը վաւերականութիւնը Հայոց մէջ, ինչ որ մեր հաւատքն է ու համոզումը։ Եւ այս տեսակէտով անշուշտ ազգային աւանդութիւնը իր լիութիւնը նշանա-

կութիւնը պիտի գտնէ ապագայ պատմութեան առջեւ: Ամէն զրոյց իրական հիմ մը ունի իր մէջ. և յետոյ միայն ժողովուրդին երեւակայութիւնը նորանոր երանգներով կը զարգարէ ու կը ճոխացնէ նախական կորիզը: Եթէ արդարեւ որոշ ստուգութիւն մը չունենար Ս. Թադէոսի կամ Ս. Բարթողիմէոսի Հայաստան այցը, մեր նախնեաց համար շատ դժուարին պիտի ըլլար զրոյցներ յերկրել՝ առաքելականութեան բաղձանքով. վասնզի մեր քաղաքական ո՛չ-նախանձելի կացութիւնը յենակէտ մը պիտի չկրնար ընձեռել նմանօրինակ ձրի Գ յաւակնութեան մը, որ այնքան կանուխ տարրացած էր ժողովուրդին մէջ: Յետոյ ապա՝ երբ առաքելական յաջորդութիւնը գլխաւոր պայման մ'եղաւ մետապոլական Աթոռներու գերագահութեան, նոյն իսկ Յոյները՝ որոնց ճարտարութիւնը հանճարեղ է առասպելներու յերկրման մէջ, չկրցան ուրիշ հնարք գտնել և Յովհաննէս Առաքելի նշխարները Կ. Պոլիս փոխադրեցին Գ: Անշուշտ իր արժէքն ունի Տերտուղիանոսի (160-245) այն սրբագրութիւնը որով՝ իր «Ընդդէմ Հրէից» գրութիւն մէջ Գործք. Առաք. Բ. 9 «ի Հրէաստանի» բառը կը փոխանակէ «ի Հայաստանի» խօսքով, ինչ որ աշխարհագրական դիրքով աւելի ճիշտ կը թուի իր տեղւոյն վրայ: Բնականաբար Հայաստան պիտի ընդունէր առաքելութիւն մը՝ իր բազմաթիւ Հրեայ բնակիչներուն համար մանաւանդ: Ու եթէ տակաւին վերջնական արժէք մը չտանք Անգղիացի հայագէտին՝ Կոնրեբրի այն կարծեաց որով Կոչումն Ընծայութեանի մէջ յիշուած (էջ 112 ևն.) Մանիի հետ վիճաբանող Միջագետքի Արքեպիսկոպոս եպիսկոպոսը Հայ կը համարի, գէթ իրողութիւն մըն է որ Գ. գարու մէջ Քրիստոնէութիւնը մեծ ծաւալ գտած էր ի Հայաստան: Այս մասին կարեւոր յիշատակարան մը պահած է մեզի Եւսեբիոս Կեսարացի, որ կը պատմէ թէ Աղեքսանդրիոյ Դիոնիսիոս եպոս.ը (+ 265) ի միջի այլոց թուղթ գրեց «նոյնպէս և առ Հայս՝ վասն ապաշխարութեան, որոնց եպիսկոպոս էր յայնժամ Մեհրուժան» (+ 250) (Դպր. 2. Գլ. Խ2. էջ 517): Նոյն հեղինակը Մաքսիմիանոսի հալածանքներուն առթիւ կ'ըսէ նաև. «Հանդերձ սոքիմք յարեալ և պատերազմ ի բռնաւորէն ընդ-

դէմ Հայոց, որք ի սկզբանէ անտի բարեկամք և մարդակիցք էին Հոռոմոց, զորս՝ քրիստոնեայս և յերկրպագութիւն ճշմարտին Աստուծոյ փոյթս, նեղելով բռնաւորին՝ ատելոյն Աստուծոյ՝ զի կոռց և զիւաց զոհեսցեն . . . ընդդէմ իւր յարոյց . . . » (Դպր. Թ. Գլ. Ը. էջ 688): Յամենայն դէպս, պատմական փաստերով ընդունուած իրողութիւն մըն է այսօր թէ՛ Լուսաւորէն առաջ Քրիստոնէութիւնը խորարմատ հաստատուած էր Հայոց մէջ, իր վրայ պետական հարուածներու սպառնալիքն ու միանգամայն նշանաւոր եկեղեցիներու հայրապետներուն յորդորականներն ընդունելու աստիճան, և թէ Գրիգոր Լուսաւորչի մեծագործութիւնը եղաւ «ընդ գրուանաւ» ծածկուած լոյսը «ի վերայ աշտանակի» շողացնել: Քրիստոնէական աշխարհի մէջ մինչև այն ատեն չտեսնուած իրողութիւն մը Հայոց մէջ իրագործուեցաւ առաջին անգամ հալածեալ կրօնքը պետական կրօնք եղաւ Լուսաւորչի նախածնունդութեամբ և Տրդատի պարտաւորեալ օժանդակութեամբ: Այս յանկարծական իրադարձութեան հանդէպ՝ որ Հայուն փառքը կը կազմէ, բնական է երեւակայել քրիստոնէական գաղափարներով արդէն իսկ տոգորուած մեծամասնութիւն մը որ պղտիկ ազատութեամբ մը յայտնուեցաւ համարձակ. և ապա ամբողջ երկիրը քրիստոնէացաւ պետական ուժով:

Այս ցիրուցան յիշատակարաններով ուրոնք ըստ ինքեան ապացոյցներ են առաքելական գործունէութեան և նախալուսաւորչեան շրջանի մէջ ի Հայս ծաւալած քրիստոնէութեան, զիւրին է հաստատել նաև թէ հայկական այդ քրիստոնեայ համայնքը ունեցաւ իր ինքնուրոյն վարչութիւնը, անկախ՝ ուրիշ Աթոռներէ, և յաճախ նոյն իսկ առաջնորդ և մատակարար հանդիսացաւ զրացի ժողովուրդներու հոգեւոր պէտքերուն: Այդ անկախութիւնը արդէն բնական հետեւանքն էր իրողութիւններուն: Առաքելները որ իրենց երկնաւոր Վարդապետին հոգեկան ազատութիւնը կը քարոզէին, նորադարձներուն պիտի չներշնչէին տիրապետական ձգտումներ. անոնք ամէնքն ալ հաւասար եղբայրներ էին ի Քրիստոս: Բայց երբ քրիստոնեաները բազմացան, հետզհետէ աճող պէտքերուն համաձայն՝ աւելցան նաև նուիրա-

պետական կարգի աստիճանները: Վերջապէս երեւան եկաւ եպիսկոպոսութիւնը որուն շուրջ խմբուեցան իր թեմին երէցներն ու միւս պաշտօնեաները. և շատ չանցած կազմուեցան մետրոպոլիտական Աթոռները: Ու երբ միանգամ ընդ միշտ փարատեցաւ արտաքին հալածանքներու արհաւիրքը որ մղձաւանջի մը պէս կը ծանրանար նորակազմ եկեղեցիներու վրայ, իշխանասիրական յօժարութիւններ արթնցան ասոնց պաշտօնեաներուն միջև: Այնպէս որ այս Աթոռները որոնք ո՛ր և է կերպով բարոյական կամ նիւթական առաւելութիւններ կը վայելէին, կրցան իրենց ազդեցութիւնն զգալի ընել իրենցմէ աւելի տկարներուն վրայ: Հայ եկեղեցին, բառին բուն իմաստով, առաջին օրէն սկսեալ իր գոյութեան ընթացքին մէջ չենթարկուեցաւ ուրիշ եկեղեցիի մը լիազօր իշխանութեան: Այլ առաւել կամ նուազ սերտ յարաբերութիւններու մէջ պահեց միշտ իր սկզբնական անկախութիւնը. և նոյն իսկ կրցածին չափ ներանձնացաւ ամէն անգամ որ ոչ-քրիստոնէական յոխորտանք մը զգաց իրեն հանդէպ՝ ուրիշ քրիստոնեայ եկեղեցիներու կողմէ: Քանի մը էջերով համառօտենք ուրեմն Հայոց՝ Ասորի՝ Յոյն և Հռովմէական եկեղեցիներու հետ մշակած յարաբերութեան արժէքն ու բնոյթը:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԱՍՈՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Առաջին եկեղեցին որու հետ շատ սերտ կապերով միացաւ Հայ եկեղեցին, ապահովաբար ասորականը եղաւ: Թադէոսեան աւանդութիւնը կամ Աբգարու զրոյցը իրենց աւելորդ տարրերէն մերկացնելով՝ ինքնին ցոյց կուտան նախնական մերձաւորութիւն մը այս երկու ժողովուրդներու քրիստոնէացումին միջև: Պէտք է դիտել որ Հայաստանի ասորական սահմանագլուխը նախ կ'ընդունի առաքելական քարոզութիւն: Այդ նախնական շարժումէն վերջ երկար ժամանակ որոշ իրողութիւններ չկան ինչպէս բովանդակ հայ քրիստոնէութեան, նոյնպէս նաև հայ-ասորական եկեղեցիներու յարաբերութեան մասին, մինչև որ Լուսաւորչի գործունէութեան շնորհիւ նոր կենդանութեամբ մը կը զօրանայ Առաքելներու ցանած ճշմարտութեան սերմը որ

արդէն պարարտ գետին մը գտած էր: Դ. դարուն ասորական ազդեցութիւնը շատ զօրացաւ Հայոց վրայ, իմացական տեսակէտէն մանաւանդ: Հայերէն գրի չգոյութեան պատճառաւ ասորի լեզուով ուսուցումը սովորական բան մը դարձաւ Լուսաւորչի ջանքով բացուած դպրոցներուն մէջ: ասորի ուսուցիչներ կը դաստիարակէին հայ մանկիւն: Նոյն երեւոյթը կը շարունակուի Լուսաւորչի յաջորդներուն և մասնաւորապէս Մեծն Ներսէսի օրով, որ առաւելապէս ներքին բարեկարգութեան հոգ տարաւ և ջանաց ներքնապէս զօրացնել Հայ եկեղեցին: Ասորիները երկար ժամանակ՝ ասորական սահմաններու մէջ՝ Ս. Գրոց լեզուն եղաւ հայկական տաճարներու մէջ. հայ կրօնաւորը այդ «խաղաղուր» և «խեցբեկ» լեզուով կը կարդար Աւետարանը և յետոյ քարոզի ձեւով քրիստոնէական գաղափարները կը յարասէր ու կ'ընդլայնէր: Բերանացի թարգմանչութեան դպրոցը շատ բան կը պարտի ասորի ազդեցութեան: Տարօնի մէջ հայ-ասորական գրականութիւն մը ծաղկեցաւ վանք-դպրոցներու մէջ (Ջեհոր Գլակ): «Ե. դարու երկրորդ կէտին, կը գրէ Ռիւպէնս Տիւվալ, ասորական եկեղեցին՝ մանաւանդ Եդեսիոյ դպրոցին միջոցաւ նշանակելի ազդեցութիւն մը ի գործ դրաւ քրիստոնեայ Հայաստանի վրայ»: Եկաւ ժամանակ մը նոյն իսկ յորում՝ քաղաքական շարժառիթներով՝ ասորիներ բազմեցան Հայոց Հայրապետական Աթոռին վրայ: Պարսից արքունիքը որ միշտ անհաշտ ու զիով կը դիտէր Հայոց և Յունաց սերտ շփումը, իրեն համար օգտակար դատեց ասորական ազդեցութեամբ հակադէմոկրատիկ եւ յաջողեցաւ ալ: Ս. Սահակի և նախաւորաց միջև գոյացած հակառակութեան միջամտեց նա. և կաթողիկոսը գահադրկելով՝ Բրքիշոյ Ասորին դրաւ անոր տեղ. բողոքներ չյապաղեցան ասոր մեղի ու լոյծ բարքին դէմ որ կանանցի վերածեր էր Հայրապետանոցը: Վաւա՜ր հրամանով՝ Շրմուէլ յաջորդեց անոր. որ սակայն իր նախորդին պարտաբոյժ ու կնամով կեանքը քաջքեց շուրջ հինգ տարիներ՝ Լուսաւորչի նուիրական Աթոռին վրայ: Այս երկու Ասորիներուն կաթողիկոսանալուն քաղաքական շարժառիթը շատ որոշ է Վաւա՜րին խօսքերով՝ զորս ուղղեց Ս. Սահակի՝

զայն իր Աթոռը վերադարձուցած ատեն. «Երգմեցուցանեմ զքեզ ի քոյին հաւատ՝ միամիտ կալ ի ծառայութեան մերում, և ո՛չ խորհիլ յիրս ապստամբութեան, պատուել ի մոլար հաւատակցութիւնն Յունաց, և լինել կորստեան պատճառ Հայոց աշխարհին՝ ի մէնջ» (Խոր. Գ. կե. հմմտ. Փրպ. 72, 74): Յունական կուսակցութիւնն ու ասորական կուսակցութիւնը տեւեցին Հայոց մէջ Լուսաւորէի և Աղբիւնոսի սերունդներով: Սակայն խնդիրները յեղաշրջեցան բոլորովին 451ին, մէկ կողմէ՝ Վարդանանց պատերազմով և միւս կողմէ՝ Քաղկեդոնի ժողովով: Ասորիներն ալ չընդունեցին Լեւոնի Տոմարը և նշովեցին զայն. ինչպէս ըրած էին նոյն ինքն Յոյները երկար ատեն, Հայերը և Արեւելեան բազմաթիւ եկեղեցիներ, Հայ Եկեղեցւոյ յաւանքան կրօնական իրերու մէջ: Այսուհետեւ դերերը կը փոխուին: Ինչպէս կը գրէ Միխայէլ Ասորի, (էջ 338). «Կողմանքն վասպուրականի և Սասնոյ և Աղուանք և Սիւնիք և Յակոբիկ Ասորիք էին ի մի դաւանութիւն առաքելական հիմամբ: Եւ վասն այնորիկ առ կաթողիկոսն Հայոց երթային Ասորիք և ասէին. — «Մեք ի Ս. Գրիգորի դաւանութեան եմք», և առնուին ձեռնադրութիւն. և չկայր հակառակութիւն ի նոսա»: Այսպէս ահա, շուրջ 551ին ուղղափառ Ասորիները՝ նետաորականներու և ուրիշ հերետիկոսներու իրենց մէջ գտած ծաւալումէն մտահոգ՝ միաբանութեամբ կը դիմեն Հայոց ներսէս Բ. հայրապետին. «Որպէս հիւանդք որ ցուցանեն զցաւս իւրեանց բժշկաց, նոյնպէս և մեք ցուցանեմք զցաւս մեր առաջի սրբութեան ձերոյ» (Դիրք Թղթոց, էջ 52), և յայտնելով որ «Հայր էք դուք մեր արգարութեան, և մեք որդիք եմք ձեր հաւատովք, զի հաւատ մեր և ձեր մի է» (անդ՝ էջ 53), կը խնդրեն Աշտարակեցի կաթողիկոսէն որպէս զի իրենց վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրէ Սարգայ վանուց Արդիսոյ երէցը, որ էր «վառեալ ճշմարիտ հաւատով և սիրովն Աստուծոյ ի կարգ հեղ և խոնարհ»: և կը խնդրեն միանգամայն որ «ծանուցէք ստուգապէս՝ թէ հաւասար է հաւատս մեր ընդ հաւատոցդ ձերում, ի ցուցանել այնոցիք որք կամին ճանաչել զհաղորդութիւն մեր ընդ ձեզ» (անդ՝ էջ 54): Հայոց հայրապետը ա-

նոնց բերած հաւատոյ դաւանանքին պատասխանելով կը գրէ. «Ճշմարիտ գտաք զձեզ հաւատով և հաւատարիմ ծառայս Աստուծոյ. . . հնազանդեցաք և հաւանեցաք հրամանի ձերում, և վկայութեամբ ձերով ձեռնադրեցաք զայրդ ընտրեալ ի ձէնջ զԱրդիսոյ՝ ի մեծապատիւ աստիճան քահանայապետութեան. . . » (էջ 57). և միեւնոյն ատեն Հայ Եկեղեցւոյ դաւանանքը կը համառօտէ՝ երեք տիեզերական ժողովներու վճիռներուն համեմատ, առանց մոռնալու հերետիկոսները նշովել: Ասկէջ վերջ Արդիսոյի գրած յարգալիւր թուղթերը առ Աշտարակեցի հայրապետ՝ պահուած են Դիրք Թղթոցով (էջ 59-69): Երկար ատեն յարաբերութիւնները այսպէս շարունակուեցան երբ Յովհաննէս Իմաստասէր Օձնեցիի օրով՝ Բարշապուհ երէց և Գաբրիէլ Սարկաւազ ի Մուփաղկնայ՝ Մայրաղոմեցիներու աղմուկին առիթով «եղեն բանսարկուք ի մէջ Հայոց և Ասորոց. զնային և ասէին ընդ կաթողիկոսն Հայոց թէ «Յակոբիկքն զմարմինն Քրիստոսի ապականացու ասեն», և զային առ Աթանաս (= Մեծն Միխայէլի նախորդը) և ասէին թէ «Հայք Յուլիանոսք են». և գրեցին առ իրեարս երկու պատրիարքունքն Հայոց և Ասորոց՝ մեղադրութիւնս. . . »: Այս չփութութիւններն ո՛չ նուազ պատճառ եղաւ նաև Մայրաղոմեցիի ընթացքը. բայց վերջապէս Օձնեցի հայ և ասորի եպիսկոպոսներէ ժողով մը գումարելով՝ դաւանութեանց խոստովանութեամբ՝ երկու կողմերն ալ «եղին դաշն սիրոյ և խաղաղութեան» (Միխ. Ասորի, էջ 340, հմմտ. Կիր. էջ 38-39): Յովհաննէս Իմաստասէրի գումարած ժողովին (շուրջ 726) ներկայ էին վեց ասորի եպիսկոպոսներ՝ յանուանէ յիշատակեալ (Դիրք Թղթ. 224): Ստեփանոս Սիւնեցիի անունով հասած «Պատասխանի Թղթոյն Անտիոքա եպիսկոպոսին» նամակին մէջ ալ կը կարդանք. «Վասնզի զՍուրբ Աստուած խաչեցարիւն ի Հոգւոյն աղղմանէ կատարեցին զսրբասացութիւնն, զոր և այժմ Ասորիք ստոյգ ունին ընդ մեզ մինչև ցայսօր» (Դիրք Թղթ. էջ 331, հմմտ. էջ 334): Սակայն օրէ օր արտաքին ազդեցութիւններ կը զօրանային խաթարելու և աղարտելու համար ասորական եկեղեցւոյ պարզութիւնը և ուղղափառութիւնը: Նետա-

րականները հոն ապաստանելով շատ կանուխ հետեւորդներ շահած էին և պաշտօնապէս ճանչցուած Սոսրով Անուշուանի 549 ի խաղաղութեան դաշինքով որ կրօնքի բացարձակ ազատութիւն կը շնորհէր իր բոլոր հպատակներուն առ հասարակ. (Տես Nöldede, La Perse ancienne, p. 174. հմտ. Դիրք Թղթ. էջ 60. Սեբեոս էջ 189): Այնպէս որ Գէորգ կաթողիկոս (877-897) հետեւեալ տողերով պատասխանեց Ասորւոց Յովհաննէս պատրիարքի Թուղթին. «Ի վերայ եկամուտ կարգացդ և օտարախորհ թերի կատարմանցդ յոյժ հեծեմք տրտմագին, զոր ո՛չ ի Սրբոյն Եփրեմէ և ո՛չ ի նորին նմանողաց ուղղափառ վարդապետաց ընկալեալ ունիք... այլ յոմանց չարափառաց... որք ջանացան մասնել և եղծանել զգեղեցկութիւն հարսնից Աստուծոյ՝ եկեղեցւոյդ Ասորւոց. որք թէպէտեւ ո՛չ զօրեցին զլիսոյ ուղիղ խոստովանութեանդ, սակայն աւելորդ և անպատուական կարգօք ո՛չ թողին զոլ գեղեցիկս, զոր ծանեաք զարդարապէսն ի ձերոց գրութեանցս» (Դիրք Թղթ. էջ 335-36): Հայոց «վերադիտող և հոգեշնորհ փրկիստիայ» Գէորգ կաթողիկոս երկար նամակով մը կը բացատրէ յետսամուտ և աւելորդ տարրերը՝ նախնի Սուրբ Հարց վկայութիւններով, և յետոյ կը մաղթէ «փախչիլ ի մահացու և յօտար արօտէ, և ի վայրի դալարւոյ բնակիլ» (էջ 357): Հիմնական վարդապետութեան մէջ սակայն զնոյն հաւատ ունէին Ասորիքը. ինչ որ մանաւանդ ի յայտ եկաւ Շնորհալիի օրով Յունաց կողմէ փորձուած միութեան ջանքի ժամանակ: ԺԱ. դարու առաջին կէսին սկսած էին նոր խնդիրներ Հայոց և Ասորւոց միջև, որոնց վերաբերութեամբ շատ հետաքրքրական յիշատակարան մըն է Գրիգոր Մագիստրոսի (✠ 1058) նամակը «Պատասխանի Թղթոյն կաթողիկոսին Ասորւոց» վերնադրով ծանօթ: Մագիստրոսի կողմէ պաշտօնապէս հաւածուած Թոնգրակեցի և Մանիքեցի աղանդաւորներ ապաստանած էին Տիգրանակերտի Ասորւոց հոգեւոր պետին քով, ու կը զրպարտէին հայ իշխանը: Ասորի կաթողիկոսը ցաւ ի սիրտ գրած էր Գրիգորի՝ անիրաւ հալածանքի մը զոհ գացող աղանդաւորներուն դատը պաշտպանելով: Մագիստրոս անոր պատասխանելով՝ մանրամասնաբար կը նը-

կարագրէ Թոնգրակեցիներու ծագումն ու վարդապետութիւնը և անոնց կեղծ ու պատիր՝ ձեւերէն զգուշանալ յանձնարարելէ վերջ՝ կը յաւելու. «Այլ վասն միաբանութեան ձերոց գրեալ է և յիշատակեալ՝ յաւուրս Տեառն Զաքարիայի և Տեառն Քրիստափորի, եթէ պարտ է մեզ վերստին միաբանիլ և հաստատել զուխտս հարցն, և եթէ զո՛ր հնարաւոր է ի կարգաց մեր և ձեր՝ ուղղել. մեք ի ձէնջ ոչ ինչ հայցեմք յազաքս հաւատոց, քանզի միաբանութեամբ պարսպեալ էք... և առ մեզ և ի մերում հայրապետանոցին քո սրբազնութիւնդ որպէս Սրբոյն Կիւրղի և երկոս երանելեաց հարցն՝ որք յեղիպտոսն են՝ այնպէս համարեմք աթոռակից՝ պատարագակից, մանաւանդ եթէ քահանայակից, ձեռնադրեմք և ձեռնադրեմք...» (Ձեռագիր Դպրեվանուց, թիւ 41, էջ 17, հմտ. Զարբ. Պսմ. Հայ. Դպր. Ա. էջ 559): Նամակին վերջին մասը զիտողութիւններ կը պարունակէ ասորական նորամուտ հաւատալիքներու և ծէսերու նկատմամբ, ու կ'եզրակացնէ. «Զոր հնարն է մաքրել, զիտեմք զի սրբազնութիւն քո ո՛չ դանդաղի, ողջ լեր փոխան Աստուծոյ» (անդ՝ էջ 18): Վերոյիշեալ Զաքարիա և Քրիստափոր հայրապետներու օրով կատարուած հայ-ասորական միութեան խնդիրները ծանօթ չեն մեզ պատմութեանէն. բայց շատ յայտնի են Շնորհալիի և Մեծն Միխայէլի բանակցութիւնները: Մանուէլ կայսր Յունաց՝ միաժամանակ զիմած էր երկու Եկեղեցիներու այս երկու ներկայացուցիչներուն, երբ արդէն ասոնք սկսած էին թղթակցութիւններ փոխանակել իրարու միջև: Շնորհալի հետեւեալ տողերը կը գրէ Մանուէլի առաջին թղթի պատասխանին մէջ. «... ի Պատրիարքէ Ասորւոց և ի ժողովոյ եպիսկոպոսացն առաքեցան առ մեզ երկու եպիսկոպոսք վասն միաբանելոյ ընդ Ազգին մերում. զոր և ընկալաք սիրով, և սահմանեցաք ի պատշաճ ժամու ժողով լինել առաջի մեր և խօսիլ առ միմեանս յԱստուածաշունչ Դրոց, զի թէ գտանիցի աւանդութիւն ինչ ի միջի մերում արտաքոյ աստուածագիր կանոնաց՝ բարձցուք յերկոցունց կողմանց և զնուազութիւնն լցցուք միաբանական սիրով. ուստի ծանեաք աստուածային լինել շարժումն զայսոսիկ և ո՛չ մարդկային» (Ընդհանրա-

կան, էջ 73-74)։ Մեծն Միխայելի ուղղած նամակին մէջ ալ կը գրէ ի միջի այլոց. «... ասացեալ են առաջի ձեր, եթէ Հայք զԹուրքիանեայ Ալեքսանացոյ ունին զխոստովանութիւն, որ առ աչօք ասաց զմեռելութիւնն Քրիստոսի և ոչ ճշմարտութեամբ, զոր նշողէ կաթողիկէ եկեղեցի զայսոցիկ ասացողն և զընդունողն, այլ և զանիրաւ զըպարտողն զմեզ» (անդ՝ էջ 127)։ Ու թէ և երբեմն Շնորհալին կը հեգնէ ու կը մերժէ ասորւոց ինչ ինչ ծիսական անտեղիութիւնները, ձիթազանգ հաղորդութեան և «մկնապիղծ կերակուրներու» աղտեղութիւնը (անդ՝ էջ 157-58), սակայն յայտնի է որ ձեռական տարականոթութիւնները մեծ կշիռ մը չկրցին ունենալ՝ ներքին միութեան մը թուլցած կապը պնդելու և զօրացնելու համար։ Մանուէլ կայսեր կողմէ երբ Թէոփրանէ և Յովհաննէս եկան ի Հայս ժողով դուժարելու և գիտնական վիճաբանութեամբ զիրար համոզելու համար, Միխայէլ պատրիարք իրեն փոխանորդաբար Յովհաննէս եպս. Քեսնոյ զրկեց։ Յունաց առաջարկութիւններուն համեմատ միութեան փորձը ապարդիւն եղաւ թէ Հայոց և թէ Ասորւոց համար, որոնք չընդունեցին երբեք բաժնը ինչ հնաւանդ ուղղափառութենէն և Դ. ժողովի այլափառ դաւանութիւնն ընդունիլ։ Եւ նոյն իսկ Միխայէլ Ասորի քիչ մը խիստ գրեց Շնորհալիի. «Ես ոչ կամիմ զճշմարտութիւն կրօնից հարցն ձերոց փոխել. զի թէ մեծ և կամ փոքր և կամ դաւանութիւն փոխէք, երեւի թէ թերի էիք մինչև ցայժմ և արդ լցայք և դեռ կատարեալք եղերուք՝ ակն առեալ մարդոյ. այլ մեք կատարեալ տեսանեմք զձեզ առաքելական հիմամբ, և թերի ինչ ոչ գոյ ի ձեզ» (Ժամանակագրութիւն, էջ 459-60)։ Շնորհալիի յաջորդին Դրիգոր Դ. Տղայի օրով ալ բարեկամական նոյն սէրը վառ պահուեցաւ Հայոց և Ասորւոց միջև, ու աւելի սերտացաւ։ Վասնզի Տղայ՝ հրաւիրեց «զտէր Դրիգորէս Քեսնոյ եպիսկոպոս, և զտէր Վասիլիոս Ռաբնայ եպիսկոպոս, ... և կացոյց առնթրեք ձեռնադրութեան իւրոյ»։ Միխայէլ Ասորի այս գէպքը ուրախութեամբ պատմելէ վերջ (էջ 472)՝ կը յաւելու. «Եւ յորժամ ձեռնադրեցաւ առաքեաց առ մեզ երկու եպիսկոպոս՝ ըստ հին սահմանին մերոյ զոր ունիմք իմիջի մերում, որ

յորժամ Ասորւոց ուղղափառ պատրիարք ձեռնադրի՝ առաքէ առ Հայոց Հայրապետն զդաւանութիւն իւր, նոյնպէս և Հայոց կաթողիկոս լեալ, առաքէ առ պատրիարքն Ասորւոց զդաւանութիւնն իւր» (անդ՝ 472)։ Նոյն այս Մեծն Միխայելի օրով հերձուած մը յառաջացաւ Ասորւոց մէջ. Թէոգորոս Բար Վեհերոնը՝ որ քանիցս Միխայելի կողմէ Շնորհալիի զրկուած էր միաբանութեան խնդիրներուն առթիւ, և վիճաբանած էր Թէոփրանէի հետ բնութեան և գոյացութեան հարցերուն վրայ, յետոյ ապստամբեցաւ նոյն ինքն Միխայելի դէմ, և առանձին Պատրիարքութիւն հիմնեց։ Միխայէլ ժողովով զահնկեց ըրաւ զայն ու ձերբակալեց։ Սակայն Թէոգորոս (+1192) փախաւ Հայոց Լեւոն Բ. ի մօտ, և անկէջ պաշտպանուելով՝ կաթողիկոս հաստատուեցաւ Կիլիկիոյ սահմաններուն մօտ։ Թէոգորոսի մահուամբ խաղաղութիւնը կը վերահաստատուի։ Շուրջ 1253ին Ասորւոց Իզնատիոս կաթողիկոսը՝ որ Անտիօք կը նշուէր, թշնամիներուն ձեռքէն Հռոմկլայ փախաւ Հայոց Կոստանդին հայրապետի մօտ. սա թէպէտ և նախապէս դժկամակութեամբ ընդունեց զայն, վասնզի նա Հայերը մերժած էր երբեմն իր Եկեղեցիէն, բայց յետոյ հաշտուեցան և Հեթումի հրամանով Իզնատիոս Սիսի Հայոց Եկեղեցւոյն քով Եկեղեցի մըն ալ շինեց յանուն Ս. Աստուածածնայ. հոն մեռաւ և թաղուեցաւ Հայոց Եկեղեցւոյն արեւելեան կողմը։ Անոր յաջորդներէն Յեսու արչիմանտրիտ որ Իզնատիոս կոչուեցաւ, Հեթում թագաւորին՝ կաթողիկոսին և մեծամեծներուն ներկայութեան Սիսի մէջ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, ըստ պատմելոյ Բարբրէոսի՝ որ հոն ներկայ էր և ճառ ալ խօսեցաւ (Տես Չամչեան, Պսմ. Հայոց, Գ. էջ 251-52)։ Այս շրջանէն սկսեալ մինչև մեր օրերը պիտի չկրնանք իրողութիւններ ներկայացնել Հայոց և Ասորւոց միութեան կամ յարաբերութեան նկատմամբ, վասնզի պատմական յիշատակարաններ չունինք ձեռքի տակ։ Մինչև վերջին ժամանակներս սակայն այս երկու Եկեղեցիներուն միջև միութիւնը պահուեցաւ՝ Հայոց Պատրիարքարանի գերագահութեամբ։ 1872ին է որ Տիգրանակերտի Ասորւոց պատրիարքը ընդվզումի փորձեր կ'ընէ Հայոց դէմ՝ Օսման

եան կառավարութեան դիմելով, թէ և ան-
յաջող: Մինչև 90 ական թուականները Ա-
սորիք Հայ Եկեղեցւոյ իրաւասութիւնը կը
հանչնային բացարձակապէս, և օրուան Հայ
պատրիարքը ներկայացուցիչն էր նաև ա-
նոնց՝ ներքին և արտաքին յարաբերական
խնդիրներու մէջ: Անխտիր կը պատարա-
գէին անոնք իրարու Եկեղեցիներուն մէջ
և նոյն իսկ ներսէս պատրիարք Վարժա-
պետեան Ասորւոց Եկեղեցին օժած է Բե-
րայի մէջ և Ասորւոց պատրիարքը Բերայի
մեր Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցիին մէջ պա-
տարագած է (ՏԵՍ՝ «Համարատուութիւն Ազգ.
Կեդր. Վարչութեան 1872-73 ամիսի» էջ 69
-70. հմտ. Հանդ. Ամս. 1902 թիւ 6,
Յունիս, էջ 170-72): Այսօր անջատուած
են երկու Եկեղեցիները՝ որոնք անցեալին
մէջ փոխադարձաբար իրարմով զօրացած են
զանազան շրջաններու մէջ, և իրարու վէրք
դարմանած: Բայց հակառակ այս բաժան-
ման՝ Երուսաղէմի մէջ Ասորիք իրենց մաս-
նաւոր տեղը չունենալով՝ քրիստոնեայ ու-
րիշ պզտիկ համայնքներու նման — Հա-
պէշ, Խպտի, և այլն — այսօր դարձեալ Հայ
Եկեղեցւոյ մէջ կը կատարեն իրենց պաշ-
տամունքն ու պատարագը:

Անցեալի այս պատմութենէն և յարա-
բերութիւններէն ինչ պէտք է գուշակել
ապագային համար: Հայ Եկեղեցւոյ բա-
րոյական դիրքին բարձրութենէն կախում
ունի ատոր պատասխանը, գլխաւորաբար:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՅՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հայ և Յոյն Եկեղեցիներու յարաբե-
րութիւնը շատերու կողմէ սխալ է մեկ-
նըւած, առաջինին անկախութիւնը վտան-
գելու աստիճան: Լուսաւորչի գործունէու-
թեան վրայ խօսուած ատեն արդարեւ կա-
րելի չէ լռութեամբ անցնիլ Կապադովկեան
դպրոցի մասին: Ս. Գրիգորի մտաւորական
և բարոյական կեանքի օրրանն էր Կեսա-
րիան. այնպէս որ երբ յետոյ իր չարչա-
րանքներուն սակովը շահուած քրիստոնե-
այ բազմանդամ համայնքին կաթողիկոս
ընտրուեցաւ նա, բնականաբար բարոյա-
կան միջավայրութիւն մը և պարտականու-
թիւն մըն էր իրեն համար՝ ձեռնադրուիլ
այն տեղւոյն եպիսկոպոսապետէն՝ որուն
հետ կը կապուէր իր ամբողջ անցեալով:

մանաւանդ որ Խոսրովի և Մաքսիմինոսի
հալածանքները յաջորդաբար ջնջած էին
Հայոց եպիսկոպոսութիւնը՝ ժամանակէ մը
ի վեր: Եւ ահա Ղեւոնդիոս՝ հայ նախա-
րարներու հանդիսաւոր թափօրն ընդունեց,
ու քիչ յետոյ Հայոց Լուսաւորիչը իր ա-
ռաքելական Աթոռը վերադարձաւ իրրեւ
Հայոց Հայրապետ: Այս պարագան շատե-
րու ստորագրութիւն մը ենթադրել կու-
տայ Հայ Եկեղեցւոյն, հակառակ պատմա-
կան իրողութեան: Կապադովկեան Կեսա-
րիոյ եպիսկոպոսը ո՛չ մէկ ատեն իրաւա-
սութիւն ունեցած է Հայ կաթողիկոսին վը-
րայ. նոյն իսկ Լուսաւորիչ ինք ձեռնադրեց
իր յաջորդը՝ Արիստակէս, առանց Կեսարիա
դրկելու: Փոքր Հայքի մէկ մասը միայն —
Սերաստիա-Նիկոպոլիս — իր քաղաքական
բաժանման համեմատ ենթարկուած էր Կե-
սարիոյ, որու Բարսեղ Հայրապետը Թուղ-
թիւր (Մղ եւ Մղա) կ'ուղղէ Նիկոպոլսոյ
Հայերուն (Մ. Եպս. Օրմանեան, «Արու-
Հայաստանեայց», էջ 41): Արդէն հայ կա-
թողիկոսներու ձեռնադրութեան խնդիրը
շատ անորոշ է և չարայարեալ իրողութիւն-
ներ չներկայացներ. չուրջ դար մը տեւո-
ղութեամբ շրջանին մէջ՝ հայրապետներու
մեծագոյն մասը չերթար Կեսարիա: Հայոց
յարգանքը առ Աթոռն Կապադովկիացւոց որ
քիչ մը ատեն սովորութիւն դարձաւ, ան-
միջապէս ջնջուեցաւ երբ տիրապետական
յոխորտանքի հետքեր նշմարուեցան Ղեւոն-
դիոսի յաջորդներուն մէջ: Այսօր պատմա-
կան փաստերով անիմաստ կը մնայ կախումի
յարաբերութիւն մը նշմարել պատահական
պարագաներու ծնունդ եղող յարգանաց
արտայայտութեան մէջ. Հայ Եկեղեցին իր
առաքելականութիւնն ու անկախութիւնը
ո՛չ մէկ ատեն իսպաս դրած է օտար իշխա-
նութեան:

ՇԱԽԱՐՇ ՎՐԴ. ՍԱՀԱԿԱՆ

(Նամասակ)

(Շարունակելի)

